

NURMUHAMMET ANDALYBYŇ POEMALARYNYŇ ÇEPERÇILIK AÝRATYNLYKLARY

Haýtbaýew Awazbek Aýbek ogly

Ajiniýaz adyndaky Nöküs döwlet pedagogika instituty Filologiýa
fakulteti Türkmen dili we edebiýaty ýönelişi 2-nji kurs talyby

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19413746>

ARTICLE INFO

Received: 21st March 2026
Accepted: 25th March 2026
Published: 30th March 2026

KEYWORDS

Poema, Oguznama, Nesimi, Andalyp, taryh, nusgawy edebiýat, çeperçilik, şahyrlaryň keşbi, rowaýat, epik eser.

ABSTRACT

Bu makalada XVIII asyr türkmen şahyry Nurmuhamet Andalybyň “Oguznama”, “Nesimi” we beýleki poemalary öwrenilýär. Maqolada Gündogar edebiýatynda poema döredilişi, şahsyýetleriň suratlandyrylyşy, taryhy çeşmeler we eseriň çeperçilik aýratynlyklary ara alnyp maslahatlaşyldy. Andalybyň edebi mirasy hem-de onuň türkmen nusgawy edebiýatyndaky ornunyň ähmiýeti görkezilýär.

Poema ýazmak Gündogar edebiýatynda irki döwürlerden bäri dowam edip gelipdir. Bu görnüşde ýüzlerçe eserler döredilipdir. Olaryň möçber tarapdan ululary-da, kiçileri-de bar. Firdöwsiniň “Şanamasy” iň iri epik eser hasaplansa, Nyzamy Genjewiniň, Hysrow Dehlewyniň, Alyşir Nowaýynyň, Muhammet Fuzulyň we beýlekileriň poemalarynyň möçberi o diýen uly däl.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda gadym döwürden XVIII-XIX asyrlara çenli dürli ýyllarda, dürli temalarda ençeme poemalar peýda bolupdyr. Dessanlarynda bolşy ýaly, Andalyp poemalaryny-da taýyn manymazmun esasynda döredipdir. Şahyr olarda taryhy temalara, edebi çeşmelere, rowaýatdyr legendalara ýüzlenipdir. Olary tertipleşdiripdir, gysgaltmaly ýerini gysgaldyp, goşmaly ýerleriniň bolsa, üstüni ýetiripdir.

“Oguznama” poemasy türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň taryhyna bagyşlanypdyr. Eserde beýan edilýän wakalaryň hem hemmesi Oguz hanyň keşbiniň töwreginde jemlenipdir. Onda oguzlaryň ýaşan ýerleri, olaryň eden ýörişleri, Oguz hanyň öz neberelerine ýer-ýurt paýlap berşi, oguzlaryň tagmalary, olaryň hata öwrülişi, oguzlardan galan çeper eserleriň kabir bölekleri we beýlekiler beýan edilýär.

Andalyp bu poemany ýazmakda ençeme taryhy, edebi çeşmeler bilen ýakyndan taňsydyr. Sebäbi eserde beýan edilýän wakalaryň ýaýrawy giň, berilýän maglumatlaryň möçberi-de uly. Olaryň baryny bilmek üçin bu ugurdan öň bar bolan maglumatlaryň ählisini agtaryp çykmany bolýar. Andalypda şu işiň hötdesinden gelmäge mümkinçilikler bolupdyr. Bize belli bolşuna görä, oguzlar baradaky ygtybarly ýazgylar Mahmyt Kaşgarlynyň (XII asyr) “Diwany lugat at-türk» atly sözlüginde, Reşideddiniň (XIII–XIV asyrlar) “Jamyg at-towaryh”, Hywa hany Abulgazy Bahadur hanyň (XVII asyr) «Şejereýi-teräkime» atly eserlerinde duş gelýär. Şahyr şolary doly özleşdiripdir diýmäge esas bar.

Şahyryň “Oguznama” poemasyň ýeke-täk nusgasy biziň elimizde bar. Ony 1929-njy ýylda Guwan Eziz ogly Lebap welaýatynyň öňki Burdalyk (häzirki Hojambaz) etrabynyň Gultak obasynda ýaşayan Muhtar Haşym oglunyň golyazmasyndan göçürüp alypdyr. Muhtar

Haşymyň habar bermegine görä, “Oguznamanyň” asyl nusgasy Türküstan şäherinden tapylypdyr. Poema ýazylyp alnanda, göçürijiler tarapyndan köp ýalňyşlyklar, säwlikler, nätakyklyklar goýberilipdir. Täze bir ygtybarly çeşme ýa golýazma tapylmasa, eserdäki şol ýalňyşlary, ýoýuşlary düzetmek kyn.

Poemada beýan edilýän wakalary şahyr öz adyndan gurrüň berýär. Şonda ol öz gürrüňleriniň arasynda taryhy maglumatlaryda, rowaýatlary-da, hekaýatlary-da peýdalanyapdyr. Wakalar eseriň başyndan ahyryna çenli yzygiderli dowam etmeýär. Olar üzük-ýoluk görnüşde berilýär. Şonuň üçin poemada boýdan-başa hereket edýän gahryman ýok. Dogry, Oguz hanyň özi barada eseriň bütin dowamynda ýatlanýar, ýöne onuň hereketleri yzygiderli yzarlanmaýar. Bu ýagdaý, elbetde, poemanyň umumy gurluşyna, onuň bitewiligine belli bir derejede zeper ýetiripdir. Şeýle-de bolsa, eserde gutarnyklylyk ýok ýa-da ol özbaşdak bir eser görnüşine girip bilmändir diýip aýdyp bolmaz. Dogry, poemanyň many-mazmun ýordumynyň dagynyklygy onuň çeperçiliginiň gowşamagyna-da uly zeper ýetiripdir.

“Oguznama” taryhy temadan ýazylyp, onda aýry-aýry döwürleriň wakalary, käbir taryhy şahslar barada gürrüň berilýän bolsa-da, ol taryh ylmyna dahylly ýazgy däl-de, çeper eser hasaplanýar. Ol şahyryň çeper döredijilik ussahanasynda taplanyp, çeper görnüşe giren hemde şygry sungatynyň nepis nusgalary bilen bezelen eserdir.

Poema girişden we on bir sany çaklaňja bapdan ybarat. Andalyp şol baplary dessan diýip atlandyrypdyr. Eser mesnewi görnüşinde beýan edilip, her baba özbaşdak at goýlupdyr. “Oguznamada” beýan edilýän mazmun o diýen çylşyrymly däl. Poemanyň birinji babynda Oguz hanyň ata-babalary, onuň hanlyk süren döwri, Itbarak hanyň üstüne eden ýörişi, ikinji bapda Gypjagyň dünýä iniş, onuň eden ýörişleri, üçünji bapda Çingiz hanyň taryhy barada gürrüň berilýär. Çingiz han baradaky maglumatlar oguzlaryň taryhy bilen gytaklaýyn baglanyşýar. Belki-de ony oguznamalary göçürijiler esere girizendir. Şeýle edilmegi poemanyň bitewiligine belli bir derejede zeper ýetirýär. Dördünji bapda Oguz hanyň Itbarak hanyň üstüne eden ikinji ýörişi, öňki ýeňleniniň aryny alşy görkezilýär.

Bäşinji bapda adamzat taryhynda pişdadylar, keýanylar, eşkanylar, sasanylar ýaly hökümdar kowumlaryň bolandygy ýatlanyp geçilýär. Bu bap hem öz ornunda däl. Eger şu maglumatlar zerur bolsa, onda ol eseriň giriş bölümünde ýa-da başky baplarda berilmeli. Şu babyň dowamynda Oguz hanyň täze ýörişleri barada maglumatlar berilýär.

Altynjy bapda Oguz hanyň birnäçe wagtlaý dynç alşy, soňra ýene-de onuň öz ýurdunyň serhedini giňeldişi, örän uly döwleti döredişi habar berilýär. Ýedinji, sekizinji baplarda Oguz hanyň tagmalary, olaryň soňra hata öwrülişi, şolar bilen bagly halk arasynda dörän nakyllar we matallar ýatlanyp geçilýär. Dokuzynjy bapda ýene Oguz hanyň Müsüre ýörişi, onunjy bapda bolsa, uly ýörişden gaýdyp gelşi, öz ýurdunda aradan çykyşy barada gürrüň berilýär. On birinji bap Oguz hanyň nebereleriniň taryhyna bagyşlanypdyr. Poemanyň ahyrynda bolsa, Andalyp özüniň oguz elipbiýiniň ýitip gidşi hakyndaky mersiýesini ýerleşdiripdir.

“Oguznamada” hereket edýän gahryman az. Onda ýeke-täk Oguz hanyň keşbi berilýär diýen ýaly. Oguz hanyň şahsyýetine dahylly taryhy maglumatlar örän azlyk edýär. Ol baradaky bar bolan maglumatlar rowaýat, legenda ýa-da haýsydyr bir halk gürrüňleri görnüşinde biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Andalyp Oguz hany adyl häkim hökmünde suratlandyrmagy maksat edinipdir. Şonuň üçinem, eserde ol dagynyk ýurtlary birleşdirmek, merkezleşen häkimligi berkarar etmek, şony adyllyk bilen dolandyrmak ugrunda göreş alyp barýar.

Ol öz neberelerine we ýakyn adamlaryna adyllyk bilen iş alyp barmagy, hemmelere deň göz bilen garamagy öwüt-nesihat edýär:

Adyl bir söýgüli magşuk jahanda,

Aña ýok duşman, äşgär zamanda.

Şeýlelikde, Andalyp Oguz hanyň alyp barýan işlerine, onuň tutan maksatlaryna, ýöredýän syýasatlaryna duýgudaşlyk bildirýär. Onuň keşbini mahabatlandyrmaga, adyl häkim hökmünde görkezmäge çalyşýar. Şahyr öz döwründe ýaşap geçen hökümdarlary adyllyga çagyrmak bilen, ýurdy adyllyk bilen dolandyrmaly diýen pikiri öňe sürýär. Ine, şonuň üçin ol Oguz hanyň alyp baran ýörişlerini makullaýar. Onuň basyp alan ýurtlary ýarag güýji bilen däl-de, adalatly syýasat ýöretmek, adyllyk bilen iş alyp barmak, özüniň adyl şadygyny halkyň aňyna ýetirmek arkaly onuň raýatlygyna geçipdir diýen pikiri ündeýär. Ony Oguz hanyň dilinden şeýle beýan edýär:

Aňň ýoly şuldur: “Deňlik, adylny”.

Bezäp tutdum, özi berkitdi ilni.

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda bolşy ýaly, Andalyp “Oguznama” eserinde hyýaly arzuwa ýüz urýar. Ýokary gatlak wekilleriniň synpy jemgyýetde adyllyk bilen ýurdy dolandyryp bilmejekdigine, olar her näçe adyllyk bilen iş alyp barsalar-da, zulumsütemiň, ezilişiň ýok bolmajakdygyna göz ýetirip bilmändir. Elbetde, muňa akyl ýetirmäge şahyryň ýaşan döwrüniň jemgyýetçilik aňynyň ösüşi mümkinçilik bermändir.

“Nesimi” poemasynda Andalyp taryhy tema ýüzlenipdir. Şahyr bu eserini XIV asyrdaky ýaşap geçen nusgawy türkmen şahyry Seyit

Ymadeddin Nesimä bagyşlapdyr.

Ymadeddin Nesimi 1370-nji ýylda Bagdatda balykçy maşgalasynda dogulýar. Ol hurufizmiň belli wekilleri Mansuryň, Naiminiň şägirdidir. Şahyr döredijiliginiň bütin dowamynda erkin garaýyşlary öňe sürýär. Ol öz pikirlerini batyrçaýlyk bilen beýan edip, adamy hudaýlaşdyrmaga çenli baryp ýetipdir:

Hak-tagala – adam ogly özüdir,

Otuz iki hak kelamy sözüdir,

Jümle älem, bil ki, alla özüdir,

Adam – ol jandyr ki, Güneş – ýüzüdir.

Nesimi ynsan mertebesini ýokary götermek, ony hudaýlaşdyrmak bilen, adama zulumsütem etmeli däl, ony horlamaly däl, kimde-kim adama zulumsütem etjek bolsa, hudaýdan gorkmalydyr, sebäbi ol hudaý bilen bir zat diýen pikirleri öwrän-öwrän gaýtalapdyr. Ol şonuň üçin “Enel-hak – men hak, men hudaý” diýen jümläni şygrylarynda köp getiripdir:

Bolmuşam haky, “Enel-hak” söýlerem,

Hak menem, hak mendedir, hak söýlerem.

1417-nji ýylda Nesimi dinsizlikde aýyplanyp, dine, ruhanylara, hudaýa dil ýetirdi diýip, häkim toparlar tarapyndan gynançly ýagdaý-da öldürilýär. Bu pajygaly waka Halap şäherinde bolup geçýär. Nesiminiň ölümi halkda uly gahar-gazap döredýär. Onuň öňe süren pikirleri, şygrylary halk arasynda öňkädenem köp okalyp başlanýar. Şahyryň ady dilden-dile geçip, Gündogar halklarynyň köpüsiniň arasyna aralaşýar, olaryň ýüreklerinde ýaşaýar. Halk arasynda onuň başdan geçiren wakalary, pajygaly ölümi barada gürrüňler ýaýrap, olar soňabaka rowaýata öwrülýär. Nesiminiň keşbi bolsa mertligiň, gaýduwsyzlygyň, tutan maksadyňa wepadarlygyň nusgasyna öwrülýär. Gündogaryň köp şahyrlary öz eserlerinde

onuň keşbine ýüzlenipdirler. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň hem hemmesiniň döredijiliginde onuň ady duş gelýär. Ol hakda Andalypdan başga Akmuhammet şahyr hem poema ýazyypdyr.

Andalyp “Nesimi” poemasyňy islände halk rowaýatlarydyr gürrüňleri bilen birlikde, Nesiminiň öz şygrylaryny-da giňden peýdalanyypdyr. Olar bilen halk döredijiligi eseriniň üstüni ýetiripdir, belli-belli pursatlarda wakalaryň täsiriligini artdyrypdyr. Poemada Nesiminiň diwanyndan alnan goşgulara käbir özgerişler girizilipdir. Olaryň käbir setirleriniň üýtgedilen, belli-belli şygrylaryň gysgaldylan ýerleri bar. Eserde baglanyşyk üçin bary-ýogy ýigrimi setir töweregi kyssa (proza) ulanylypdyr. Poemanyň möçberi 1312 setirden ybarat. Şahyr poemasyňy anyk taryhy şahs hakynda ýazan bolsa-da, onda ýygy-ýygydan başga eserlerden-de bölekler peýdalanyypdyr. Muňa eseriň başynda Nesiminiň dogluşy hakyndaky berilýän gürrüňleri mysal görkezmek bolar. Onuň dünýä inşi ondan dört asyrdan gowrak oň ýaşap geçen Mansur Hallajyň ölümi bilen baglanyşdyrylýar. Şol rowaýatda aýdylyşyna görä, Mansur ruhanylar tarapyndan öldürilenden soň, ony oda ýakýarlar. Şonuň külünden Zunnun atly bir adam bir goşawuç alyp, ony derýa sepýär. Ol ak köpüğe öwrülip, suwuň ýüzünde aýlanyp gidiberýär. Şol gidip barsyna-da onuň özünden “Enel-hak” diýen ses çykýar. Ol derýa Halap patyşasynyň bagynyň içinden geçýän ekeni. Bagda kenizleri bilen gezelenç edip ýören şa gyzy suwuň ýüzünden akyp gelýän köpükden dadyp görýär. Şondan hem Nesimi dünýä inýär. Görşümüz ýaly, Nesiminiň dogluşy halk eposlarynyň baş gahrymanlarynyň dogluşyny ýatladýar. Olar adaty adamlaryň dogluşyndan üýtgeşik dünýä inýärler. Muňa Göroglynyň dogluşy hem mysal bolup biler.

Nesimi mekdepe okap başlaýar. Ol öz deň-duşlaryndan zehinliliği akylylygy bilen tapawutlanýar. Mollasy öz talyplarynyň arasynda üýtgeşik bir zehiniň, ukybyň, başarnygyň bardygyny duýýar. Ony has anyklaşdyrmak üçin, okaýan oglanlaryň hersiniň eline bir towuk berip, “Şuny hudaýyň ýok ýerinde soýup geliň” diýýär. Olaryň hersi bir ýerde towugy soýup gelýärler. Emma Nesimi ony janlylygyna getirýär. “Hany, soýmadyňmy?” diýip soranlarynda, “Hudaýyň ýok ýerini tapmadym” diýip, jogap berýär. Şonda mollasy Nesiminiň beýleki oglanlardan üýtgeşik zehininiň bardygyna göz ýetirýär. Şondan soň, Nesimi bilen ruhanylaryň arasyndaky garşylyklar ýitileşip başlaýar. Şol döwürde Nesimi bilen bile okan Emir atly ýoldaşy, dosty tagta şa bolup çykýar.

Günlerde bir gün ruhanylar Nesimi dine, mollalara dil ýetirdi diýip, ony hudaýsyzlykda aýyplaýarlar we hökümdara ýamanlaýarlar. Hökümdar kimdigini anyklamazdan, ony iň agyr jeza bilen jezalandyrmaga buýruk berýär. Ol diriligine dabanyndan soýulýar.

Andalyp “Nesimi” poemasyňy ýazmak bilen, ruhanylaryň alyp baran adalatsyz işlerine, gazaply hereketlerine aýgytly garşylyk bildiripdir we öz tutan maksadyň ugrunda gaýduwsyz göreş alyp barmagy, ynsanperwerligi ündäpdir. Şahyr bu eseriniň üsti bilen adalatyň, hakykatyň dabaralanmagyny arzuw edipdir. Orta asyrlaryň garaňkylygynda ýokary gatlak wekilleriniň, ruhanylaryň ýowuz güýçleriniň höküm süren zamanynda, ondan heder etmän, Andalpybyň şeýle batyrgaý, erkin pikiri orta atmagyny uly gahrymançylyk hasaplamak bolar. Sebäbi şol döwürde ýokary gatlak wekillerine, ruhanylara garşy çykmak örän howply, hatarly bolupdyr.

Andalyp Nesiminiň keşbini XVIII asyr türkmen edebiyatyna getirmek bilen, uly işi ýerine ýetirdi, ony täze bir özboluşly keşp bilen baýlaşdyrды. Bu, öz nobatynda, Andalyp tarapyndan Nesiminiň keşbini ebedileşdirmek barada edilen uly synanyşykdyr.

Şahyryň özi kiçigöwünlilik bilen bu eserine risale (traktat) diýip at goýan hem bolsa, “Nesimi” poemasy sözüň doly manasyndaky çeper eserdir. Dogry, Andalyp bu eserini “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleýha” ýaly sünnäläp, çeperçiligiň ýokary nusgasyna öwrüp bilmändir.

Eseriň häzirki durky Andalybyň ussatlygynyň mümkinçiliklerinden pesde durýar. Her halda, ony doly görnüşde işlenen çeper eser hasaplamak bolar.

Andalybyň “Sagdy Wakgas” poemasy beýleki poemalaryna garanyňda, örän şowsuz çykypdyr. Şahyr tema saýlap almakda-da, ony çeper görnüşe salmakda-da oňaýsyz ýagdaýa düşüpdür. Ol bu eseriniň üsti bilen sahylygy ündemeği maksat edinipdir. Ýöne şony beýan etmek, ýagny çeper görnüşde okyja ýetirmek üçin amatsyz many-mazmuny saýlap alypdyr. Netijede, ol çeperçilik babatda sagdyn esere öwrülip bilmändir. Elbetde, bu Andalybyň döredijiliginiň bärden gaýdýan tarapydyr.

Peýdalanylan edebiýatlar:

1. Azady. Wagzy-Azat, TYA-nyň neşirýaty, – Aşgabat, 1962.
2. Andalyp. Leyli-Mejnun. TDN, – Aşgabat, 1956.
3. Andalyp. Saýlanan eserler. TDN. – Aşgabat: 1963.
4. Andalyp. Ýusup-Züleyha (tankydy tekst), – Aşgabat: Ylym, 1973.
5. Andalyp. Lirika, – Aşgabat: Ylym, 1976.
6. Andalyp. Nesimi (tankydy tekst), – Aşgabat: Ylym, 1978.

Internet çeşmeleri:

1. <https://kitaphana.turkmenistan.gov.tm>
2. turkmenportal.com
3. <https://wikipedia.org>
4. <https://kitap.gov.tm>

INNOVATIVE
ACADEMY